

УДК 811.161.2'373.46

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2020.14-1.43>

ВХОДЖЕННЯ ІНШОМОВНИХ ПОДАТКОВИХ ТЕРМІНІВ В УКРАЇНСЬКУ МОВУ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

ENTRANCING FOREIGN LANGUAGE TAX TERMS TO THE UKRAINIAN LANGUAGE: THE HISTORICAL ASPECT

Чорна О.В.,

orcid.org/0000-0003-2055-5057

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри журналістики, української словесності та культури

*Науково-навчального інституту гуманітарних наук
Університету державної фіскальної служби України*

У статті проаналізовано розвиток української податкової терміносистеми у період татаро-монгольського завоювання Київської Русі, здійснено спробу дослідити особливості становлення, функціонування та шляхи поповнення української податкової терміносистеми, що відбувалося паралельно з історичними подіями в Україні. У становленні та розвитку української податкової термінології умовно виокремлено шість основних етапів: перший (період Київської Русі); другий (період татаро-монгольського завоювання Київської Русі); третій (друга половина XIV ст. – перша половина XVII ст.); четвертий (друга половина XVII – перша половина XIX ст.); п'ятий (друга половина XIX – перше 20-ліття XX ст.); шостий (від 20-х років XX – початок XXI ст.). Період татаро-монгольського завоювання Київської Русі виявився багатим на входження в мову сфери оподаткування запозичень з тюркської мови, а сам процес став об'єктом нашого дослідження. Термінологія оподаткування створювалася разом із введенням різних форм грошових і натуральних плат та повинностей на користь спочатку князів, а пізніше – держави. Незважаючи на те, що початок свідомої номінації наукових понять починається з другої половини XIX століття, основи її були закладені в період утворення перших суспільних об'єднань.

Історія оподаткування – складова частина історії культури та цивілізації, за якої податкові системи розвивалися відповідно до особливостей господарського побуту, національних і політичних інститутів: способу життя, традицій, державного ладу, суспільного устрою, системи права, характеру економіки. Становлення термінологічної лексики податкової діяльності – тривалий історичний процес, який супроводжувався впливом позамовних чинників під дією змін в економічній і політичній сферах країни, а також внутрішньомовних із динамікою української мови загалом.

На розвиток української податкової терміносистеми певний вплив мало татарське нашестя на київські землі у 1237–1241 роках і позначилося новим історичним рубежем. На завойованих монголо-татарами київських землях паралельно з уже наявними видами податків татарами була встановлена своя система оподаткування, що призвело до появи у мові іншомовних податкових номінацій.

Ключові слова: термінологіка, терміносистема, українська податкова термінологія, економічна терміносистема, система термінів, запозичений термін.

Development of the Ukrainian tax terminology during the Tatar-Mongol conquest of Kyiv Rus is analyzed in the article, an attempt was made to investigate the features of formation, functioning and ways of replenishment of the Ukrainian tax terminology, which took place in parallel with the historical events in Ukraine.

There are six basic stages in the formation and development of the Ukrainian tax terms: the first (the period of Kyiv Rus); the second (the period of the Tatar-Mongol conquest of Kyiv Rus); the third (the second half of the fourteenth century – the first half of the seventeenth century); the fourth (second half of XVII – first half of XIX century); fifth (second half of XIX – first 20 years of XX century); sixth (from the 1920s – the beginning of the XXI century.). The period of Tatar-Mongol conquest of Kyiv Rus was rich for entering to the language of the sphere of taxation of borrowings from the Turkish language, and the process itself became the object of our research. The terminology of taxation was created together with the introduction of various forms of monetary and natural payments and duties in favor of princes firstly, and later – the state. Despite the fact that the beginning of conscious nomination of scientific concepts began in the second half of the XIX century, its foundations were laid during the formation of the first public associations.

The history of taxation – a component of the history of culture and civilization, under which tax systems have evolved in accordance with the characteristics of economic life, national and political institutions: lifestyle, traditions, government, social order, legal system, nature of the economy. The formation of the terminological vocabulary of tax activity is a long historical process, which was accompanied by the influence of non-contractual factors under the influence of changes in the economic and political spheres of the country, as well as native-lingual with the dynamics of the Ukrainian language as a whole.

The development of the Ukrainian tax system terms was influenced by the Tatar invasion of Kyiv lands in 1237–1241 and marked a new historical frontier. On the conquered Kyiv lands by Mongol-Tatars of foreign-language tax nominations. It was established Mongol-Tatars tax system, that situation led to the appearance of foreign tax nominations in the language.

Key words: terminology, term system, Ukrainian tax terminology, economic term system, term system, borrowed term.

Сучасна українська податкова термінологія виокремилася із економічної терміносистеми і стала окремою науковою дисципліною, що забезпечує процес стягнення «урегульованої правовими нормами сукупності податків і зборів з юридичних і фізичних осіб на території країни, принципи, форми та методи їх встановлення, зміни чи відміни, а також дії щодо забезпечення їх сплати, контролю й відповідальності за порушення податкового законодавства» [7, с. 419]. Історія розвитку терміносистеми сягає глибокої давнини. Вона створювалася разом із введенням різних форм грошових і натуральних плат та повинностей на користь спочатку князів, а пізніше – держави. Незважаючи на те, що початок свідомої номінації наукових понять починається з другої половини XIX століття, основи її були закладені в період утворення перших суспільних об'єднань.

Постановка проблеми. Формування і розвиток будь-якої терміносистеми, у тому числі й досліджуваної, пов'язані з низкою позамовних і внутрішньомовних чинників.

Аналізуючи властивості пізньої природи речей та явищ, виділяючи й узагальнюючи найістотніші їхні риси та ознаки, людина формує поняття. Щоб ці поняття могли існувати й розвиватися, вони мають бути втілені в слові, оскільки «лише у слові наша думка знаходить своє вираження» [8, с. 178–180]. Тому термін з огляду на це є наслідком закріплення певного поняття у слові, «елементом загальнолексичної системи, в якій він народився або якою засвоївся» [11, с. 3]. На думку І. Огієнка, «найперша вимога від кожного терміна – щоб він найвідповідніше передавав сховане в нім розуміння» [10, с. 493].

«Осягаючи предмети, людина зближується із зовнішньою природою і самостійно розгортає свої внутрішні відчуття тією мірою, якою її духовні сили диференціюються, вступаючи між собою у різні співвідношення; це зберігається в мовотворенні, наскільки воно у своїй глибині внутрішньо утворює відповідні слову поняття» [4, с. 104–105]. Вплив національної своєрідності на формування мови окремої нації, на переконання В. Фон Гумбольдта, виявляється у мові двоїсто: у способі створення окремих понять і у відносно неоднаковому багатстві мов поняттями певного виду. Ці поняття значною мірою утворені безпосередньо із власних простих

першоелементів, у чому проявляється глибоко абстрагувальний розум нації. «Національна своєрідність духу і характеру <...> так само сильно впливає і на побудову мовлення» [4, с. 105]. Саме своєрідність національного духу «визначає собою національний характер, лише на останньому ґрунтується все творче в історії нації» [4, с. 47], що переходить від неї у спадок індивідам.

Серед позамовних основоположними є рівень розвитку економіки, науки, техніки, промисловості та культури, а серед внутрішньомовних – становище мови в суспільстві і ступінь розвитку функціональних стилів. Взаємозв'язок позамовного і внутрішньомовного факторів сприяє процесу термінотворення, який є закономірним поступальним розвитком терміносистем. Історія термінотворення – процес зміни одного періоду формування й становлення терміносистеми на інший, за якого простежується тісний зв'язок кожного наступного з попереднім, що загалом становить безперервний рух і розвиток [9, с. 7].

На формування економічної лексики української мови впливали різні історичні чинники, пов'язані зі становленням і розвитком економічної думки в країні, з диференціацією її галузей і спеціалізацій. На думку М. Худаши, лексико-семантична група економічної лексики представлена у мові «трьома тематичними пластами: 1) лексика, яка використовується на позначення понять, пов'язаних із торгівлею, товарооборотом; 2) лексика, яка виражає поняття, пов'язані з обліком та грошово-платіжними розрахунками; 3) лексика, яка передає поняття, пов'язані з майново-правовими та діловими відносинами» [17, с. 78].

Історія оподаткування – складова частина історії культури та цивілізації, за якої податкові системи розвивалися відповідно до особливостей господарського побуту, національних і політичних інститутів: способу життя, традицій, державного ладу, суспільного устрою, системи права, характеру економіки. Становлення термінологічної лексики податкової діяльності – тривалий історичний процес, який супроводжувався впливом позамовних чинників під дією змін в економічній і політичній сферах країни, а також внутрішньомовних із динамікою української мови загалом [19, с. 87–88].

З погляду функціонування лексичний склад будь-якої мови, зокрема й української, вирізнявся своєю неоднорідністю: загальноновживані слова

існували у мові впродовж віків, не втрачаючи свого первинного значення (такі лексеми являють основний лексичний фонд мови); інші забезпечували мову окремих соціальних, професійних і територіальних об'єднань нації – жаргонізми, професіоналізми, діалектизми, термінологічна лексика [2, с. 3].

Сучасна українська податкова термінологія виокремилася в самостійну систему термінів у процесі тривалих пошуків, використовуючи досягнення багатьох галузей знань. Вона є відкритою й динамічною мовною системою, неоднорідною за своїм походженням. Системна ієрархія мовних знаків у сфері оподаткування відбиває ті об'єкти, які є предметом вивчення системи оподаткування. Вони взаємопов'язані між собою і становлять відносно замкнуту (кількісно обмежену) систему.

Постановка завдання. Теоретичні засади дослідження ґрунтуються на визнанні того, що УПТ є наслідком багатовікового розвитку суспільно-економічних та правових відносин на території українських земель, тому логічним є завдання дослідити особливості становлення, функціонування та шляхи поповнення української податкової терміносистеми, що відбувалося паралельно з історичними подіями в Україні. Відома періодизація розвитку досліджуваної терміносистеми збігається з етапами становлення української держави, з розвитком економічних відносин. У становленні та розвитку української податкової термінологіки умовно виокремлено шість основних етапів: перший (період Київської Русі); другий (період татаро-монгольського завоювання Київської Русі); третій (друга половина XIV ст. – перша половина XVII ст.); четвертий (друга половина XVII – перша половина XIX ст.); п'ятий (друга половина XIX – перше 20-ліття XX ст.); шостий (від 20-х років XX – початок XXI ст.) [19, с. 109]. Період татаро-монгольського завоювання Київської Русі виявився багатим на входження в мову сфери оподаткування запозичень з тюркської мови, а сам процес став об'єктом нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу. На розвиток української податкової терміносистеми певний вплив мало татарське нашестя на київські землі у 1237–1241 роках і позначилося новим історичним рубежем, після якого «порушився звичайний хід руського історичного процесу» [12, с. 469].

На завойованих монголо-татарами київських землях паралельно з уже наявними видами податків татарами була встановлена своя система оподаткування, що призвело до появи у мові іншомовних податкових номінацій.

У завойованих Золотою Ордою країнах «одним із найтяжчих видів податків, що стягувалися із населення і з торговельно-промислових закладів у містах» [6, с. 238], був податок, який іменувався **тамга**.

Етимологічний словник української мови термін «**тамга**» фіксує зі значенням «клеймо, тавро, мітка як знак власності; герб, печатка або підпис; торговельне мито на Русі в епоху татаро-монгольського ярма», який приживався у слов'янських мовах, пор.: *р. бр.* у такому самому значенні, *др. тамга* – «клеймо, тавро, печатка; вид податку, уведеного на Русі татарами; торгове мито», *п. тамга* – «знак на монетах з іменем і титулом султана або хана», *болг. дамга* – «пляма; клеймо, тавро; штемпель, печатка», *схв. дагма, даंगा* – «клеймо, тавро, знак» і походить з тюркських мов; *пор. уйг. там. там а* – «клеймо, тавро, знак власності; печатка», *чаг. там а* – «т. с; мито, стягуване з купців, проїжджих», *кирг. чув. тамга* – «клеймо, тавро», *туркм. тамга* – «т.с.; знак, мітка», *тур. дамга* – «клеймо, тавро; штемпель», *аз. дамга* – «т. с.», *тюрк. тамга* – «печатка, відбиток» [5, с. 512]. Про входження у мову слов'ян великої кількості тюркських лексем у часи татаро-монгольської навали відзначає В. Гончаров у «Очерках становлення и развития лексики русского языка», серед них – термін «**тамга**», який на Русі означав вид податі [2, с. 52]. У історичних лексикографічних джерелах термін «**тамга (тамьга)**» зафіксовано зі значеннями: «1. Клеймо, печатка; 2. Вид податку, уведений в Росії татарами; 3. Торговельна подать» [15: 3, с. 924; 16: 4, с. 220]. Сучасні словники термін **тамга** тлумачать як «внутрішнє торговельне мито на Русі в добу монголо-татарського ярма» [1, с. 1230]; «за родового ладу в монголів – знак власності, яким позначали худобу або інше майно, що належало роду; пізніше – знак родинної та особистої власності, напр., тавро на шкірі худоби» [13, с. 877]. Лексема **тамга** закріпилася в українській мові і має місце у художній літературі: *Ротмістр подивився на пергамент, списаний чорними гачками східного письма, на тамгу та мигдалювату печатку й лютю кинув ярлик отаманові в очі* (З. Тулуб).

У XIII ст. на українських землях був запроваджений **ясак** – «податок, який збирався з приїжджих: *А они всею землею государю бьют челомъ и ясаки дають*» [15: 3, с. 1665]. На думку М. Фасмера, слово **ясак** походить із *там. јасак* – «дань, подать» [18: 4, с. 564]. Від слова **ясак** утворилася низка похідних: **ясачникъ, ясатчик, ясащик, ясачный сборщикъ**, якими називали людей, що займалися збором **ясаку** [16: 4, с. 470]. У XV ст. на українських землях на

позначення «натурального податку» вживається термін «**есаць**»: *А тотъ панъ Богданъ Левковичъ што люди заведаетъ почонъ отъ великого цара и досюле намъ есаць давали, а тые есаки ажъ мене братомъ наречешъ вели дати*», «людина, що платить ясак» іменувалася **есачникъ** (у множині – **есачнии люди**)» [14: 1, с. 349].

Поземельний податок, який стягувався на користь ординської казни, називався **харадж** [13, с. 960]. На утримання емірів та державних чиновників частково в грошовій, частково в натуральній формі справлявся цільовий податок – **іхраджат** [20, с. 96].

У часи перебування київських земель під владою Золотої Орди данина на користь татар мала назву **виход** – грошовий податок, який повинні були сплачувати всі, тому монголо-татари вперше на територіях Київської Русі запровадили своєрідний перепис населення. Одиницями обкладання були вже наявні на той час «**рало**», «**плуг**», «**соха**» [3, с. 220–222]. У «Малом енциклопедическом словаре» Брокгауза і Єфрона (далі – Брокгауз) зафіксовано термін «**выходъ ордынский**» зі значенням «данина, яку росіяни платили татарам з 1241 року» (Брокгауз). Кожен, хто ввійшов до державних списків, мусив внести до казни **тагар** – податок пшеницею, двома мотузками, однією білою монетою, стрілою, підковою. Окремим податком татарами було введено **тагар з худоби** – з кожних 20 голів одну вимагали на користь хана [20, с. 96]. Крім того, татарські хани ввели **нузул** – повинність утримувати посла Орди зі свитою, **бігар** – повинність будувати дороги та укріплення, **улаг** – прови-

нність забезпечувати кіньми поштові станції [20, с. 96], **ям** – повинність доставляти коней татарським послам і чиновникам [3, с. 224], яка у сучасних словниках зафіксована з таким значенням: «у Росії XIII–XV ст. – повинність селян і посадських людей перевозити урядовців та державні вантажі» [1, с. 1424]. Спочатку збором ординських податей і їх доставкою до ханського двору на території підвладних Золотій Орді землях Київської Русі займалися монголо-татарські збирачі – **даруги**, вони ж вели і перепис населення, та згодом цей обов'язок було покладено на руських князів [20, с. 97; 3, с. 131, 225].

Висновки. У часи монголо-татарської навали на українські землі «податки, які платили татарам», дістали узагальнену назву **татарщина** [15: 3, с. 925].

Після падіння столітньої влади Золотої Орди на київських землях повинності **іхраджат**, **харадж**, **нузул**, **бігар**, **улаг** зникли, а терміни на їх позначення вийшли з ужитку. Деякі терміни (**виход**, **ям**) мали місце у мові XIV–XV ст., але позначали інші повинності. Лексеми **тамга**, **ясак**, **ям**, **татарщина** закріпилися в українській мові і мають місце у текстах художніх творів, у історичних та лексикографічних джерелах сучасної української мови.

Перебування київських земель під владою Золотої Орди зумовило входження в мову східних слов'ян низки тюркізмів на позначення податків і повинностей, подальша історична доля яких неоднакова: більшість їх поступово вийшли з ужитку, деякі відомі лише як історизми і вживаються в художній та історичній літературі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. і гол. ред. В.Т. Бусел. Київ–Ірпінь : ВТФ Перун, 2001. 1440 с.
2. Гончаров В.И. Очерки становления и развития русского языка. Киев : ФАДА, ЛТД, 2002. 425с.
3. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. Москва–Ленинград : АН СССР, 1950. 479 с.
4. Гумбольдт фон. В. О различии строения человеческих языков и его влияние на духовное развитие человечества : избр. труды по языкознанию / пер. с нем., под. ред. Г.В. Рамишвили. Москва : Прогресс, 1984. 397 с.
5. Етимологічний словник української мови : в 7 тт. / за ред. О.С. Мельничук. Київ : Наук. думка, 1982. 2006.
6. Эфендиев О.А., Фарзалиев Ш.Ф. О подати *тамга* и ее значения в городской экономике Азербайджана и сопредельных стран в XV–XVI вв. *Ближний и Средний Восток. Товарно-денежные отношения* : Бартольдские чтения. Москва : Наука, 1980. С. 238–243.
7. Загородній А.Г., Вознюк Г.Л., Смовженко Т.С. Фінансовий словник. 4-те вид., випр. та доп. Київ : Знання, КОО; Львів : Вид-во ЛБІ НБУ, 2002. 566 с.
8. Кирик Д.П. Про співвідношення понять філософська лексика і філософська термінологія. *Доп. та повід. Львівського ун-ту*. Львів, 1958. Вип. XVIII. Ч. I. С. 178–180.
9. Огар Е.І. Українська друкарська термінологія: формування та розвиток : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 1996. 22 с.
10. Огієнко І.І. Для одного народу одна наукова термінологія. *Рідна мова*. 1935. Ч. 2. С. 3–8.
11. Панько Т.І., Кочан М.І. Українська літературна мова в її термінологічній розбудові. *Мова та її функціонування*. Львів : Світ, 1993. Вип. 24. С. 3–6.

12. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. Москва, 1982. 589 с.
13. Словник іншомовних слів / уклад. Л.О. Пустовіт та ін. Київ : Довіра, 2000. 1018 с.
14. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : в 2 тт. / за ред. Л.Л. Гумецька та ін. Київ : Наук. думка, 1977. 1978.
15. Словарь древнерусского языка : в 3 тт. / сост. И.И. Срезневский. Репринт. изд. Москва : Книга, 1989.
16. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4-х тт. / сост. В.И. Даль. Москва : ОЛМА Медиа Групп, 2007.
17. Худаш М.Л. Лексика українських ділових документів кінця XVI– поч. XVII ст. : Київ, 1961. 165 с.
18. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачев. Москва : Прогресс, 1973. Т. I–IV.
19. Чорна О.В. Українська термінологія податкової сфери: структура, функціонування, формування : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2009. 145 с.
20. Ярошенко Ф.О., Мельник П.В., Андрущенко В.Л., Мельник В.М. Історія оподаткування. Ірпінь : НАДПСУ, 2004. 241 с.